

Розвиток української мови та українського мовознавства

УДК 811.161.2'373.4

Л. Є. Гапонова,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії та українознавства
Національної металургійної академії України,
пр. Гагаріна, 4, м. Дніпропетровськ, 49005, Україна,
тел. : + 38(056) 745-31-56,
gaponova-luda@yandex.ru

АФІКСАЛЬНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ТЕРМІНІВ КРИМІНАЛІСТИКИ

У статті аналізуються особливості афіксальних способів творення української криміналістичної термінології, розглядаються міжнародні терміноелементи, що мають статус суфіксів і префіксів. Наголошується, що, на відміну від загальноновживаної лексики, творення термінів є свідомим процесом. Для сучасного словотворення української криміналістичної термінології характерні всі основні способи, за допомогою яких поповнюється лексичний запас літературної мови: семантичний, синтаксичний, морфологічний.

Ключові слова: словотвір, дериватологія, афікси, криміналістична термінологія, терміноелемент.

Термінологічні принципи словотворення на відміну від загальноновживаної лексики мають низку особливостей, що полягають у чіткості і прозорості словотвірних моделей, прямо пов'язаних із внутрішньою формою, мотивованістю терміна, з конкретністю, виразністю його семантики. Постійне зростання взаємозв'язків між загальноновживаною і вузькоспеціальною лексикою актуалізує „з'ясування питань загальної теорії термінології й окремих питань раціонального термінотворення: поява терміна, його вживаність, конкуренція з аналогічними новотворами, входження в певну систему через дефініцію, фіксацію в словнику, термін у своїй системі й поза нею тощо” [12, с. 4].

На відміну від загальноновживаної лексики, творення термінів є свідомим процесом. Для сучасного словотворення української

криміналістичної термінології (далі – УКТ) характерні всі основні способи, за допомогою яких поповнюється лексичний запас: семантичний, синтаксичний, морфологічний. Є. Курилович започаткував новий підхід до розмежування двох дериваційних аспектів – *синтаксичного* та *лексичного*. Синтаксичну деривацію ним було визначено як утворення деривата з новою синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення. А лексичну деривацію – як зміну лексичного значення похідного слова щодо твірного за незмінності їхньої первинної синтаксичної функції [8, с. 60–61]. О. А. Земська також розрізняє *синтаксичну* і *лексичну* деривацію. Синтаксична деривація – це перехід слів з однієї частини мови в іншу без змін у їхньому лексичному значенні (*виявляти* – *виявлення*, *аналізувати* – *аналіз*, *дактилоскопіювати* – *дактилоскопіювання*). У межах лексичної деривації виділяються транспозиційні та нетранспозиційні типи. Проте більшість авторів сучасних граматики російської мови замінюють ці терміни на *мутаційні* та *модифікаційні типи* [14, с. 363]. Транспозиційний (мутаційний) тип включає перехід слів однієї частини мови в іншу, що супроводжується і змінами у їхньому значенні (*вбитий* – *вбивати*, *стріляний* – *стріляти*). Нетранспозиційний (модифікаційний) тип залишає похідне слово в межах тієї частини мови, що й твірне, але при цьому змінює його лексичне значення [3, с. 192]: *злочинець* – *зłodий* – *зловмисник*.

Розрізняють *словотворчі* та *словотвірні* одиниці словотвірної системи. До перших належать ті, що беруть безпосередньо участь у творенні слів, тобто словотворчі засоби мови (префікси, суфікси, що приєднуються здебільшого до кореня і є носіями словотвірних, чи дериваційних, значень [13, с. 19] тощо), а також сукупність похідних одного твірного, що називається його словотворчим потенціалом. Решту одиниць визначаємо як „словотвірні”. Зазначимо, що словотвірна структура слова – це формально-семантичне взаємовідношення між твірною частиною слова і його словотворчим формантом, у якій відбито семантичне відношення похідного та твірного, що виражено за допомогою словотворчих засобів і повторюється в інших парах слів. У процесі аналізу словотвірної структури слова центральним завданням є встановлення того, від якої твірної основи (за В. О. Горпиничем, це – твірна база [3, с. 88]) утворено похідне слово. У зв'язку з цим необхідно з'ясувати поняття *словотвірної похідності* (мотивації), яке є головним для словотворення, оскільки

співвідношення твірних і похідних слів становить сутність словотвірного процесу і словотвірного механізму. Похідне слово завжди містить у словотвірній структурі мотиваційну, твірну основу і дериватор. Дериватологічний аналіз спирається на принципи послідовного зіставлення похідних і твірних основ з дослідженням афіксальних словотворчих компонентів.

На думку О. С. Кубрякової, якщо вкладати точно окреслений зміст і інтерпретувати рівень мови як окрему частину лінгвістичної системи, виділену у відповідності із наперед визначеними критеріями, то словотвір не варто відносити до самостійного мовного рівня з тих міркувань, що відсутня спеціальна словотвірна одиниця [7]. Однак ознакою наявності окремого мовного рівня у системі мови виступає його власна система структурно однакових лінгвоодиниць. Такими лінгвоодиницями для словотвірного рівня можна вважати систему дериватем. Характерною властивістю словотвірного рівня є те, що його лінгвоодиниці – дериватами – утворені з різнорівневих одиниць – морфем, морфонеми, лексем, словосполучень тощо.

Діахронічна дериватологія вивчає історію формування системи і структури словотвору та процес їх подальшого розвитку у сфері всіх способів словотворення в межах усіх частин мови від початку становлення мови до сучасного її етапу. Синхронічна дериватологія має свій предмет вивчення – систему і структуру словотвору мови на певному етапі її розвитку, в тому числі на сучасному. При синхронічному описі словотвору беруться до уваги деривати, утворені всіма способами словотворення, в яких виявляються живомовні словотвірні типи з їхніми словотвірними формами і значеннями [13, с. 6–7].

Завданням синхронічної дериватології є охоплення всієї системи і структури словотвору лексичного складу мови на певному етапі її розвитку. При синхронічному вивченні словотвірної системи і структури мови особлива увага звертається на ті основні закономірності й мовні тенденції, що активно діють у словотворчих процесах постійного збагачення лексичного складу новими словесними утвореннями.

Словотвірний рівень мовної системи має надрівневий характер за різнорівневими словотворчими ресурсами, що були використані в процесі словотворення. Л. О. Булаховський зазначає, що іменники або прикметники мають систему словотворчих елементів (суфіксів, префіксів), яка майже такою самою мірою, що й факти словозміни,

дозволяє говорити про певну велику категорію граматичних значень. У явищах *формотворення* (утворення певних форм слова) і *словотворення* (утворення нових слів) наявні видозміни ядерних одиниць, процеси регулярного породження вторинних структурних утворень. Спільність цих двох процесів полягає саме в організації вторинних утворень [13, с. 7].

В УКТ найчисленнішою є група іменників, що утворені суфіксальним способом. Серед різноманітних іменникових суфіксів, що функціонують у сучасній українській мові, у процесі творення криміналістичної термінології беруть участь суфікси *-ість*, *-ств-ізм* /-изм. Зокрема за суфіксом *-ізм* /-изм закріпилася функція творення абстрактної лексики від прикметникових та іменникових основ: *морфінізм* [28], *негативізм* [15, с. 28], *дальтонізм* [25, с. 53], *мікроорганізм* [24], *нонконформізм* [23, с. 199], *транссексуалізм* [15, с. 40], *механізм* (слідоутворення, учинення злочину тощо) [25, с. 146]; *авантюризм* [22, с. 12], *автоматизм* [15, с. 4], *лунатизм* [25, с. 142], *бандитизм* [21, с. 33], *барбітуратизм* [15, с. 7]. Цей спосіб творення є непродуктивним і складає 1,5% від загальної кількості досліджених УКТ. За допомогою суфікса *-ств/o/* утворено такі терміни: *зброєзнавство* [19, с. 64], *самоправство* [21, с. 364], *хуліганство*, *шахрайство* [16, с. 236–237], *самогубство* [21, с. 364], *слідство* (судове, досудове) [26, с. 548], *слідознавство* [18, с. 122], *судочинство* [28], *вбивство* (*дітовбивство*), *авторознавство* [25, с. 7], *людоїдство* [27, с. 531], *насильство* [26, с. 387], він також є непродуктивним способом і складає 3% від загальної кількості досліджених УКТ.

Натомість за допомогою суфікса *-ість* творяться іменники зі значенням абстрагованої ознаки, тому найчастіше він приєднується до прикметникових основ: *осудн/ий* → *осудн-* + *-ість*, *халатн/ий* → *халатн-* + *-ість*, *сумісн/ий* → *сумісн-* + *-ість*. Зафіксовано такі терміни криміналістики із названим суфіксом: *бризантність* [28], *делінквентність* [25, с. 54], *злочинність* [20, с. 41], *допустимість* (доказів; легенди; обшуку з негативним результатом; тактичного прийому) [25, с. 63–64], *динамічність* [16, с. 69], *належність* (групова) [18, с. 95], *агресивність* [15, с. 4], *індивідуальність*, *зв'язність* (почерку) [25, с. 113], *достатність* (доказів) [25, с. 65], *давність* (смерті; перебування трупа у воді) [25, с. 51] тощо. Похідні слова можуть бути утворені як на базі питомої лексики (*скуйовдженість*, *судимість*), так і запозиченої (*сенситивність*, *сугестивність* тощо).

Цей спосіб є порівняно продуктивним і нараховує 10% від загальної кількості досліджених УКТ.

Творення термінів на позначення предметної дії за допомогою суфіксів *-ацій-, -цій-* (графічно *-аці/я, -ці/я*) в УКТ є активним. Наприклад, творення із суфіксом *-аці/я*: *агравация, адаптация, ажитация, актуалізація, акцентуация, апеляция, атрибуция, аутоінтоксикация, афіліация, деградация, дедукция, дезинтеграция, дезинтоксикация, дезінформація, дезорієнтація, деривация, деталізація, деформація, конфігурація, конфіскація, криміналізація, реєстрація, легалізація, мотивація, інсинуація, перлюстрація, провокація, персеверація, релаксація, реставрація, спеціалізація, фальсифікація, фіксація, фрагментація, фрустрація, інсинуація, ідентифікація, класифікація, кодифікація, комбінація, консультація, контамінація*. Творення термінів криміналістики із суфіксом *-ці/я*: *симуляція, дисиміляція, інституція, деменція, деструкція, дистанція, конкуренція, компетенція, конфабуляція, люмінісценція, катодолюмінісценція, рентгенолюмінісценція, санкція, реквізиція* тощо. Характерною ознакою іменників цієї групи є складність встановлення мотиваційних словотвірних відношень, бо вони є термінами з різною формально-семантичною співвідносністю.

Мова сучасної криміналістики активно використовує не тільки іншомовні лексеми, а й іншомовні морфоелементи, що є складниками термінів. В УКТ використовуються префікси іншомовного походження із значенням протилежності або заперечення: *анти-*: *антипатія, антиципація* (лат.); *де- (дез-)*: *деградація, деморалізація* (фр.), *дезінформація* (лат.), *дезорієнтація* (фр.); *контр-*: *контркриміналістика*. В утворенні термінів зі значенням заперечності або протилежності також беруть участь і власне українські префікси, які приєднуються як до іншомовних, так і до власне українських основ: *без-, не-*: *безапеляційний, бездіяльність* (злочинна), *бездоказовий* (бездовідний), *беззаконний, безкарний, незаконний, неосудний*.

Продуктивність словотвірних засобів для термінології завжди є явищем вторинним. Вона відбиває потребу в найменуванні нових понять. Чимало криміналістичних термінів утворено за допомогою іншомовних (переважно грецьких і латинських) морфоелементів, що набули статусу міжнародних префіксів: *анти-, де-, контр-*, які концентруються в розрядах іменних основ. Наприклад: *антигромадський, дискваліфікований, дискредитування, децентралізований* тощо. „Щодо специфіки

діяльності служб безпеки, то у зв'язку з цим писали про „*контр-криміналістику*”: про те, що необхідно розробляти засоби і методи, які дозволяли б не залишати сліди ...” [17, с. 15].

За Н. Ф. Клименко, *афіксоїд* є проміжною морфемою, частиною складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносно з повнозначним словом чи основою, яка повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за словотвірними функціями до афіксів. Афіксоїдні кореневі морфемі набувають ознак службових афіксальних морфем. У позиції суфіксів афіксоїди називають *суфіксоїдами*, у позиції префіксів – *префіксоїдами*. У префіксоїдів і суфіксоїдів інша природа значення, ніж у префіксів та суфіксів, оскільки перші утворилися з коренів, наділених лексичним значенням [5, с. 38]. Префіксоїди *квазі-*, *макро-*, *фото-* ще не повністю втратили власне лексичне значення і займають проміжне місце між коренем та префіксом: з одного боку, не є завершеним процес їх морфологізації; з іншого боку – регулярність їх використання є високою, наприклад, *квазідогівір*, *макрофотографія*, *макрофотознімання*, *макрозаглиблення*, *макроскопія*, *макросліди*.

Безпосередньо вказують на об'єктивну зменшеність реалій іменникові префіксоїди іншомовного походження [2, с. 22–24] *міні-*, *мікро-*: *мінілінза*, *мікрозаглиблення*, *мікроб'єкти*, *мікроорганізми*, *мікросередовище*, *мікроскоп*, *мікроскопіювання*, *мікроскопія*, *мікросліди*, *мікрофотографія*, *мікрофотозйомка*, *мікрофотокамера*, *мікрофотонасадка*, *мікрочастки*. Значення префіксальних іменників походить із видозміни семантики основ твірних баз, при цьому твірними можуть виступати тільки слова й основи, які позначають кількісно рухливу ознаку, а саме тільки ті, в яких можлива наявність меншої кількості ознаки [10, с. 147].

Зазначені приклади ілюструють, що термінолексика криміналістичної науки може складатися не тільки з елементів іншомовного походження, а й поєднувати іншомовний морфоелемент з власне українським, маючи „ознаки загальновідомості (загальнозрозумілості), частотності, соціальної значущості та ознаку короткості (оптимальної довжини)” [8, с. 12]. Іншомовні суфікси на зразок *-аж* (фр. *-age* < пізньолат. *aticum*); *-ант* (лат. *-antis*); *-ат* (лат. *-atus*); *-(а)цій /-а* (лат. *-atio*); *-ист /-іст* (лат. *-ista*) набули в багатьох мовах „статусу суфіксів, які не тільки вичленовуються”, а й стають словотвірними [1, с. 31]: *арештант*, *провокація*, *контрабандист*” [11, с. 101].

Отже, аналіз способів творення УКТ дозволив виділити *міжнародні терміноелементи* – морфемні запозичення, які мають статус суфіксів і префіксів. Частина міжнародних компонентів (блоків) – префіксоїдні, суфіксоїдні корені (основи), а також корені (основи) з комбінаторними можливостями обох видів афіксоїдів – становлять специфічну групу, яка функціонально тяжіє до афіксів.

Список використаних джерел та літератури

1. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава / В. В. Акуленко. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1972. – 214 с.
2. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1987. – 212 с.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слововір. Морфонологія : навч. посіб. / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
4. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
5. Клименко Н. Ф. Афіксоїди / Українська мова: енциклопедія / ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл. імені М. П. Бажана, 2004. – С. 38–39.
6. Клименко Н. Ф. Слововір, дериватологія / Українська мова: енциклопедія / ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко – співгол., М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл. імені М. П. Бажана, 2004. – С. 413.
7. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: семантика производного слова : моногр. / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
8. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М. : Гос. изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
9. Лейчик В. М. О некоторых современных способах словообразования / В. М. Лейчик // Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме: сб. науч. тр. / ред. кол. Б. И. Бартков – отв. ред. и др. – Владивосток : ДВНЦ АН СССР, 1984. – С. 3–15.
10. Митяй З. Параметри іменної префіксальної релаксації / З. Митяй // Ономастика і апелятиви: зб. наук. праць. Вип. 6. – Дніпропетровськ : ДНУ, 1999. – С. 143–147.
11. Онуфрієнко Г. С. Запозичення неслов'янського походження в юридичному термінологічному просторі української мови / Г. С. Онуфрієнко // Ономастика і апелятиви: зб. наук. праць. Вип. 9. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – С. 96–104.
12. Панько Т. І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови / Т. І. Панько // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 14–21.

13. Словотвір сучасної української літературної мови / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – 408 с.
14. Современный русский язык: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис. – 2-е изд., испр. и доп. / под общ. ред. Л. А. Новикова. – СПб : Изд-во „Лань”, 1999. – 864 с.
15. Халмурадов Б. Д. Судова психіатрія: основні терміни та поняття: навч. посіб.-довід. / Б. Д. Халмурадов, О. Г. Швачко – К. : Центр навч. літ., 2006. – 80 с.
16. Шепітько В. Ю. Криміналістика: енцикл. словник (українсько-російський і російсько-український): 1 500 термінів / В. Ю. Шепітько; за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – 560 с.
17. Бахін В. П. Криміналістика: курс лекцій. Ч. 1 / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2002. – 356 с.
18. Криміналістика: підруч. для слухачів, ад'юнктів, викладачів вузів системи МВС України / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтевський, П. Ю. Тимошенко; за ред. акад. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1998. – 416 с.
19. Скригонюк М. І. Криміналістика: підруч. / М. І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – 496 с.
20. Дорошенко А. Організована злочинність: міжнародний аспект / А. Дорошенко, І. Овсій // Політика і час. – 1997. – № 3. – С. 41–51.
21. Юридичний словник / за ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Форум, 2005. – 473 с.
22. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови / А. О. Івченко. – Х. : Фоліо, 2001. – 540 с.
23. Російсько-український словник іншомовних слів / укл. Т. П. Мартиняк; за ред. проф. Ярещенка А. П. – Х. : Прапор, 1999. – 392 с.
24. slovnik_i_ukraini: 252485 слів / Інститут мовно-інформ. досліджень України; В.А. Широков та ін. – 2001–2006. – 30,7 Мб. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://narod.ru/disk>
25. Шепітько В. Ю. Криміналістика: словник термінів / В. Ю. Шепітько. – К. : Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004. – 264 с.
26. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т.М. Афонська. – Х. : Торсінг плюс, 2006. – 672 с.
27. Новий тлумачний словник української мови: 42 000 слів. 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконті, 1998. – Т. 2: (Ж–О). – 910 с.
28. Slovnyk_net. – 2010. – 5,33 Кб. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovnyk-net.livejournal.com>

Л. Е. Гапонова

АФФИКСАЛЬНЫЕ СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ КРИМИНАЛИСТИКИ

В статье анализируются особенности аффиксальных способов образования украинской криминалистической терминологии, рассматриваются международные терминологические элементы, имеющие статус суффиксов и префиксов. Подчеркнуто, что в отличие от общенародной лексики образование терминов является сознательным процессом. Для современного словопроизводства украинской криминалистической терминологии характерны все основные способы словообразования: семантический, синтаксический, морфологический.

Ключевые слова: словообразование, дериватология, аффиксы, криминалистическая терминология, терминологический элемент.

L. E. Gaponova,

Candidate of Philology,

Associate Professor of History and Ukrainian Studies Department,

National Metallurgical Academy of Ukraine,

4, Gagarina Prospect, Dnepropetrovsk, 49005, Ukraine,

tel. : + 38(056) 745-31-56,

gaponova-luda@yandex.ru

AFFIX METHODS OF CRIMINALISTIC TERMS DERIVATION

Summary

The article investigates the characteristic features of affix ways of creating Ukrainian criminalistic terminology. It also examines international terminological elements with suffixes and prefixes. The survey, explanatory description and structural methods were used. The language of modern criminalistics actively uses both foreign-language borrowings and components.

Ukrainian criminalistic terminology uses prefixes of foreign origin with the opposite meaning as well as creates terms with the help of Ukrainian prefixes, joining word stems both in foreign and Ukrainian languages.

We found out that using word-building tools for terminology will always be a secondary phenomenon. It reflects the relevance of extra-linguistic factors and context, when there is a need for new concepts. Many forensic terms are formed with the help of foreign (mainly of Greek and Latin origin) morphological elements, which have acquired the status of international prefixes and concentrated in the ranks of nominal stems. So, we analyzed international terminological elements or morphemic borrowings that have the status of prefixes and suffixes.

Key words: word formation, derivation, affix, criminalistic terminological element.

Надійшла до редакції 16.09.2014 р.